

*Ольга Вікторівна Стрельцова,
молодший науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗУМІННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Останнім часом європейське право як особливий юридичний феномен стало одним із пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної юридичної науки. У спеціальній науковій літературі широко дискутується питання щодо розуміння і визначення його поняття, змісту і місця у правовій системі України. При цьому, науковці звертаються до висвітлення тих чи інших підходів до розуміння європейського права переважно в контексті розгляду окремих його аспектів (зокрема, порівняльної характеристики правових систем європейських держав, правового регулювання процесів європейської інтеграції, інституційних і правових засад діяльності європейських міжнародних міжурядових організацій, юридичної природи Європейського Союзу і його правової системи тощо). Вагомий внесок у дослідження цих проблем зробили такі вчені, як М. Гердеген, О. Гріненко, Л. Ентін, С. Кашкін, Ю. Колосов, Л. Луць, Б. Топорнін, Ю. Шемшученко, Є. Харитонов, О. Харитонова та ін. Водночас, актуальним видається аналіз підходів щодо розуміння європейського права як самостійного явища, оскільки термін «європейське право» широко використовується як в роботах з теорії права, так і з міжнародного права, а також у дослідженнях з інших галузевих юридичних наук.

На сьогодні в доктрині склалося декілька концептуальних підходів до розуміння європейського права і відповідно до визначення його поняття, які можна об'єднати у чотири основні групи.

В рамках першого підходу терміном «європейське право» позначається сукупність юридичних норм, які утворюються і діють в рамках правових систем європейських держав. У даному випадку «європейське право» виступає узагальнюючим поняттям щодо всієї сім'ї національних правових систем окремих держав Європи [5, с. 34]. Цей підхід поділяють, зокрема, такі вітчизняні вчені, як Є. Харитонов та О. Харитонова. Через призму дослідження європейського приватного права, зазначені науковці пропонують класифікувати правові системи держав Європи (а отже і право, що є нормативною основою цих систем) на підставі їх належності до загальної європейської правової традиції, яка залежно від умов соціоісторичного розвитку поділяється на Східну і Західну. Виходячи з цього, Є. Харитонов та О. Харитонова в межах європейської правової сім'ї виділяють наступні групи правових систем: по-перше, романську, германську (центральноєвропейську) і англосаксонську, які формувалися у руслі Західної традиції права. По-друге, східноєвропейські правові системи, становлення і розвиток яких обумовила Східна традиція права. По-третє, центрально-східноєвропейські правові системи – їх формування відбувалося під впливом обох традицій [9, с. 16, 24]*.

Правовим системам держав Європи дійсно притаманні спільні риси, оскільки їх генезис відбувався на підґрунті загальної для них правової традиції. Разом з тим, недоліком даного визначення європейського права є те, що за такого підходу фактично ігноруються суттєві відмінності, що існують між національними правовими системами європейських держав, наприклад, між романо-германським правом, яке домінує в континентальній Європі та англосаксонським правом Великобританії та Ірландії. Крім того, наведене визначення європейського права може розглядатися в історичному аспекті, однак, є надто вузьким у контексті сучасних реалій розвитку європейського права, правові норми якого формуються вже не тільки на національному рівні (в рамках правових систем європейських держав), а й на наднаціональному (в рамках правової системи такого наднаціонального міждержавного об'єднання як Європейський Союз) та на міжнародному рівні (в рамках міжнародних міжурядових організацій Європи).

Прихильники другого підходу під європейським правом розуміють систему правових норм, які регулюють суспільні відносини в рамках Європейського Союзу (далі – ЄС), тобто, європейське право і право ЄС розглядаються ними як тотожні, синонімічні поняття. Послідовним представником цього підходу був російський вчений Б. Топорнін. Відзначаючи багатозначність поняття «європейське право», він віддавав перевагу саме вузькому його значенню, згідно з

яким – це право, за допомогою якого здійснюється регулювання діяльності Європейських співтовариств** та ЄС у цілому [8, с. 17]. Подібну позицію у визначенні європейського права підтримує й інший російський науковець Л. Ентін. На обґрунтування своєї точки зору дослідник наводить такі аргументи: термін «європейське право» може застосовуватися до правових норм, які створюються в рамках ЄС в силу того, що він відображує участь у формуванні цього права та його реалізації значної, а в перспективі – більшої частини європейських держав. Водночас, розглядаючи структуру європейського права, Л. Ентін поряд із правом ЄС включає до неї також положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. – міжнародного договору, розробленого і укладеного в рамках іншої регіональної організації – Ради Європи [5, с. 34, 50], сторонами якого виступають всі 47 держав-членів цієї організації (при цьому, 27 держав-членів ЄС є одночасно членами Ради Європи).

Таке тлумачення терміну «європейське право» є більш вдалим. Безумовно, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є провідним документом Ради Європи, договором, що відіграє визначальну роль для правопорядку цієї організації і, в силу її широкого членського складу, має загальноєвропейське значення. Дія положень Конвенції забезпечена ефективним механізмом контролю (моніторингу) за її дотриманням, головним елементом якого виступає Європейський суд з прав людини.

Однак, компетенція Ради Європи, в тому числі у правотворчій сфері, поряд із таким провідним напрямом діяльності організації як захист прав і основоположних свобод людини, охоплює також співробітництво у галузях конституційного, цивільного і кримінального права; соціальну сферу; галузі культури, освіти, спорту, молодіжної політики; захист довкілля; охорону здоров'я; інформаційну сферу; місцеве самоврядування та транскордонне співробітництво. Загалом, за час існування Ради Європи в зазначених галузях і сферах її компетенції було розроблено понад 200 конвенцій, угод, хартій та інших міжнародно-правових договорів, за допомогою яких відбувається зближення, гармонізація законодавства і правозастосовчої практики в державах-учасниках відповідно до вимог цих документів. Тому внесок Ради Європи у формування загальноєвропейського права є вельми суттєвим і не обмежується діяльністю із захисту прав людини.

Крім того, непереконливим видається обрання кількісного критерію для визначення поняття європейське право, оскільки нинішній склад ЄС – це 27 держав-членів і саме цей склад фіксує кордони території, в межах якої норми права ЄС мають обов'язкову силу. Натомість, членами Ради Європи, як зазначалося вище, виступають 47 європейських держав.

Серед вітчизняних дослідників підходу щодо ототожнення європейського права і права ЄС дотримується, зокрема, О. Гріненко, яка вважає, що під європейським правом необхідно розуміти право ЄС, а також ту частину національного права держав-членів цього міждержавного об'єднання, що забезпечує реалізацію норм і принципів, які приймаються і вводяться у дію на рівні ЄС [3, с. 105].

Необхідно відзначити, що позитивом останньої дефініції є залучення до масиву європейського права частини національного права держав-членів ЄС, яка спрямована на забезпечення реалізації правових норм цього міждержавного об'єднання. Водночас, не тільки внутрішньодержавне право трансформується відповідно до вимог права ЄС; не менш важливим є і «зворотній зв'язок»: право ЄС також формується під впливом концептуальних засад і практики, що властиві правовим системам держав-членів.

Загалом, варто погодитися з тим, що праву ЄС притаманна низка особливостей (верховенство відносно норм права держав-членів, пряма дія в національних правових системах тощо). Разом з тим, ототожнення права ЄС і європейського права, на наш погляд, штучно обмежує розуміння останнього, адже, європейське право є складним, багатоаспектним і багаторівневим явищем, якому притаманна внутрішня система і поділ на окремі структурні компоненти, пов'язані між собою. Право ЄС дійсно виступає дуже важливим, найбільш розробленим, можливо навіть центральним компонентом цієї системи, але не єдиною складовою європейського права.

У третьому підході європейське право розуміється як частина міжнародного права, його

* Термін «традиція права» трактується Є. Харитоновим та О. Харитоновою як сукупність правових цінностей, категорій, інститутів, норм, які протягом століть свідомо передаються від покоління до покоління.

** Нині два з Європейських співтовариств вже припинили існування – Європейське об'єднання вугілля та сталі і Європейське співтовариство, а третє – Європейське співтовариство з атомної енергії формально виведене зі структури ЄС.

регіональна підсистема. В рамках даного підходу до європейського права відносять: по-перше, договірне право європейських держав (в даному випадку термін «європейське право» використовується для позначення сукупності всіх міжнародно-правових норм, які містяться у двосторонніх і багатосторонніх договорах, укладених між державами Європи з різних питань). По-друге – право всіх європейських регіональних міжнародних організацій.

Серед українських вчених такий підхід щодо тлумачення поняття європейського права поділяє Ю. Шемшученко [10, с. 26], серед зарубіжних – М. Гердеген [1, с. 31], Ю. Колосов [4, с. 7] та інші науковці. Як вважають зазначені вчені, міжнародне право є спільним для всієї міжнародної спільноти і виступає підґрунтям для сучасної системи міжнародних відносин. Разом з тим, не можна заперечувати існування регіоналізму, що відображує особливості міжнародного співробітництва груп держав, які мають специфічні спільні інтереси, цілі та завдання. В основі регіоналізму лежать політичні, економічні, соціальні, військові, історичні та географічні фактори. Дані фактори обумовлюють укладання регіональних і субрегіональних міжнародних договорів, створення регіональних і субрегіональних міжнародних організацій. Імплементативні особливості диспозитивних принципів і норм загального міжнародного права виражаються в їх конкретизації і навіть модифікації в міжнародно-правових актах регіонального характеру. В такому розумінні європейське право складається з трьох частин: універсальних норм і принципів, які застосовуються в Європі; регіональних норм і принципів, які діють в контексті загальноєвропейських міжнародних відносин; субрегіональних європейських міжнародно-правових актів [4, с. 7].

Наведене визначення європейського права є найбільш поширеним у міжнародно-правових дослідженнях. Позитивом даного підходу є те, що на сучасному етапі свого розвитку європейське право дійсно формується і розвивається здебільшого на наднаціональному і регіональному міжнародному рівнях. При цьому, правопорядки ЄС, Ради Європи, ОБСЄ та інших європейських структур не просто співіснують в межах європейського простору, а й активно взаємодіють між собою, що призводить до певного рівня узгодженості правових стандартів, які виробляються в рамках зазначених організацій, а потім імплементуються у законодавство їх держав-членів.

Однак, тлумачення європейського права як частини загального міжнародного права має і певні вади. Зокрема, за такого підходу фактично ігноруються особливості правових принципів, інструментів і механізмів, що притаманні європейському праву і суттєво відрізняють його від загального міжнародного права (суб'єктний склад, специфіка об'єктів і методів правового регулювання тощо). Крім того, «за дужками» залишається певна частина національного права європейських держав, яка є невід'ємною складовою європейського права. Це, по-перше, правові норми і принципи, що історично склалися в рамках національних правових систем Європи і є спільними для більшості європейських держав. По-друге, важливою складовою європейського права виступає також та частина національного законодавства (в широкому значенні цього слова) держав Європи, що зближується, трансформується, взаємно узгоджується, паралельно змінюється у різних галузях відповідно до положень правових актів європейських міжнародних організацій. Створені у результаті внутрішньодержавні правові норми фактично є спільними для всіх європейських правових систем, а отже виступають складовою загальноєвропейського права.

В рамках четвертого підходу під європейським правом розуміється сукупність правових норм, які є спільними для всіх або принаймні більшості європейських держав і народів. Європейське право у цьому розумінні виступає як спільне право Європи – загальноєвропейське право – на протигагу національному праву окремих держав або міжнародному праву, що діє на універсальному рівні. В минулому до європейського права у цьому значенні належало церковне канонічне і римське право після його рецепції європейськими державами [7, с. 171]. Нині в рамках європейських національних правових систем, правової системи ЄС та правопорядків європейських регіональних міжнародних організацій на підґрунті спільних принципів і стандартів відбувається процес утворення нової системи загальноєвропейських правових норм.

Серед вітчизняних науковців подібного розуміння європейського права дотримується, зокрема, Л. Луць. На її думку, європейське право – це новий юридичний феномен, який виник у другій половині ХХ ст. і нині є своєрідним правовим комплексом, що охоплює і норми міжнародного права (особливо у частині права міжнародних організацій), і норми права ЄС, і норми національного права. У цьому значенні європейське право містить ознаки і національного, і міжнародного права, але водночас суттєво відрізняється від них, утворюючи автономний правовий режим [6, с. 109].

Наведений підхід є свідченням інтегративного розуміння і тлумачення змісту сучасного європейського права, що синтезує позитивні надбання інших концепцій, і тому більш повно відо-

бражує сутність цього складного багаторівневого явища.

Водночас, не можна погодитися з тим, що європейське право є новим юридичним феноменом, який виник у другій половині ХХ ст. Вбачається, що формування європейського права почалося набагато раніше, а 50-ті рр. ХХ ст. можна розглядати лише як «сучасний етап реалізації давньої ідеї єдності Європи та створення спільного європейського права» [2, с. 14]. Питання щодо визначення початку та етапів перебігу становлення європейського права є дискусійним. Наприклад, Є. Харитонов та О. Харитонova пропонують шукати його витoki в локальних цивілізаціях, які існували на теренах Європи, а початком формування первинних засад європейського права вважають період від V до II ст.ст. до н.е., коли відбувалося утворення права ранньої античності. Ю. Колосов пов'язує становлення і розвиток європейського права з падінням Західної Римської імперії у 476 р. та виникненням європейських держав [4, с. 10]. Існують й інші точки зору.

Важливо враховувати, що виникненню, становленню і розвитку європейського права як особливого явища сучасної правової реальності та водночас цивілізаційного феномена сприяла унікальна комбінація передумов природного, загальносоціального та духовного характеру. Зокрема, природні фактори визначалися географічними особливостями європейського континенту в межах якого протягом багатьох століть співіснували десятки народів і держав. Географічний чинник виступив просторовою передумовою для становлення певного соціокультурного контексту, формування уявлення про сукупність сутнісних характеристик європейської цивілізації, невід'ємною частиною якої була і є європейська правова традиція. Вагому роль відіграли також історична спільність та схожість соціально-економічного розвитку європейських держав, наявність між ними тісних економічних та торговельних зв'язків, їх особливі політичні відносини тощо. Складаючись у ході цивілізаційного розвитку впродовж усієї історії Європи, дані передумови, з одного боку, сприяли утворенню спільних правових засад, насамперед, загальних принципів права, властивих правовим системам європейських держав, а з іншого – спонукали європейські держави до співробітництва та об'єднання, що потребувало формування відповідного правового підґрунтя, яким і виступило європейське міжнародне (а пізніше – і наднаціональне) право.

На початкових етапах генезис європейського права відбувався доволі повільно і мав об'єктивний характер. Тільки починаючи з другої половини ХХ ст., процес його формування значно прискорюється та інтенсифікується в силу розгортання і поглиблення процесів європейської інтеграції. Особливістю нинішнього періоду розвитку європейського права є також підвищенні ролі суб'єктивного правотворчого чинника, що виявляється у виникненні практичної необхідності створення певного масиву спільних правових норм, на підставі яких здійснюється правове регулювання інтеграційних заходів в Європі. В силу цього процес формування європейського права все більше набуває свідомого, цілеспрямованого характеру. Мабуть даний факт і змушує науковців вважати, що європейське право є порівняно молодим явищем правової реальності, виникнення якого припадає на другу половину ХХ ст.

Таким чином, якщо виходити з інтегративного підходу до розуміння європейського права, можна дійти наступних висновків. Європейське право є особливою багаторівневою системою взаємопов'язаних, взаємообумовлених та взаємодіючих норм, формування і дія яких відбувається як на рівні національних правових систем європейських держав, так і на наднаціональному (в рамках ЄС) і регіональному міжнародному (в рамках європейських міжнародних організацій) рівнях. Тому європейське право слід розглядати як складне, багатоаспектне і багаторівневе явище, якому притаманна внутрішня система і поділ на окремі структурні компоненти, пов'язані між собою. Як таке європейське право все ще перебуває в процесі динамічного формування і розвитку.

Список літератури:

1. Гердеген М. Європейське право / М. Гердеген [пер. з нім.] – К.: «К.І.С.», 2008. – 528 с.
2. Гнатівський М. М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / М. М. Гнатівський. – К.: Видавничий дім «Промінь», 2005. – 224 с.
3. Грінченко О. О. ЄС як особливий суб'єкт міжнародного права // Європейське право та порівняльне правознавство: Збірник статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Гриценка, О. В. Кресіна; упор. О. В. Кресін, О. Д. Рожко. – Київ – Шамборі: Логос, 2010. – 588 с.
4. *Европейское международное право* / [отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова, П. В. Саваськов]. – М.: Междунар. отношения, 2009. – 408 с.

5. *Европейское право* / [под ред. Л. М. Энтина]. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 720 с.
6. *Луць Л. А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): [монографія] / Л. А. Луць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
7. *Право Европейского Союза: учебник для вузов* / [под ред. С. Ю. Кашкина]. – М.: Юрайт, 2010. – 1119 с.
8. *Топорнин Б. Н.* Европейское право: [учебник] / Б. Н. Топорнин. – М.: Юристъ, 1999. – 456 с.
9. *Харитонов Є. О.* Деякі питання класифікації європейських систем приватного права / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова: [серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства»]. – Вип. 7. – К.: «Логос», 2007. – 28 с.
10. *Шемшученко Ю. С.* Європейське право: теорія і практика / Ю. С. Шемшученко // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: матеріали науково-практичної конференції. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1998. – 446 с.

Стрельцова О. В. До питання про розуміння європейського права: теоретичний аспект

У статті висвітлюються та аналізуються підходи до розуміння європейського права як особливого юридичного та цивілізаційного феномену.

Ключові слова: європейське право, право Європейського Союзу, право європейських регіональних міжнародних організацій.

Стрельцова О. В. К вопросу о понимании европейского права: теоретический аспект

В статье рассматриваются и оцениваются подходы к пониманию европейского права как особенного юридического и цивилизационного феномена.

Ключевые слова: европейское право, право Европейского Союза, право европейских региональных международных организаций.

Streltsova O. To the question about understanding of the European law: theoretical aspect

In the article examined and estimated approaches to understanding the European law as the special legal and civilization phenomenon.

Key words. European law, law of the European Union, law of the European regional international organizations.